

**Философия докторы дәрежесін алу үшін дайындалған 6D020300 –
«Тарих» мамандығы бойынша диссертацияның аңдатпасы «Қазақ
даласындағы болыстық билеушілер Институты: қалыптасуы, қызметі,
құрылымы(ХІХ ғасырдың екінші жартысы – ХХ ғасырдың басы)»
Маликов Бахытжан Усенович**

Зерттеу жұмысының сипаттамасы.

Диссертациялық жұмыс ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың бас кезеңіндегі Қазақ даласындағы болыстық басқару жүйесіне, болыстық билеушілер институтының қалыптасуы мен қызметіне арналады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі.

Тарих ғылымы үшін, тұрғындарды тікелей басқаратын әртүрлі билік органдары мен орталықтарының өкілдері арасында дәнекерші жергілікті әкімшілікті зерттеу өзекті әрі маңызды болып табылады. ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың бас кезеңіндегі көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі өмір салтының күйзелуі, көшпелі тұрмыстың салмақты өзгерісі мен жаңа әлеуметтік –мәдени құбылыстардың пайда болуы секілді қазақ даласында орын алған барлық өзгерістерді Ресей билігінің басқару жүйесіндегі төменгі буын болған болыстар мен болыстық билеушілерді зерттеу арқылы білуге мүмкін болады.

Болыстық билеу жүйесінің қызмет етуі қазақ көшпелі қоғамының жалпыимпериялық басқару жүйесіне және Империяның әкімшілік құрылымына қазақ көшпелі қоғамының бейімделу механизмінің ену үдерісіне әсер етті.

ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың бас кезеңіндегі қазақ көшпелі қоғамындағы әлеуметтік-мәдени үдерістерді түсіну туралы біздің түсінігіміз әлеуметтік стратификация туралы ой-пікіріміздің артуына байланысты болыстық феноменге деген жаңаша көзқарас керек етеді

Зерттеу жұмысының нысаны - ХІХ ғасырдың екінші жартысы – ХХ ғасырдың бас кезеңіндегі Торғай, Орал, Семей, Ақмола, Жетісу, Сырдария облыстарындағы болыстық басқару жүйесінің қызметі мен болыстық билеу институтының қалыптасуы.

Диссертациялық зерттеудің мақсаты - ХІХ ғасырдың екінші жартысы - ХХ ғасырдың бас кезеңіндегі Қазақ даласындағы болыстық билеушілер институтының құрылу принциптерін әлеуметтік тарихтың заманауи методологиялық тәсілі бойынша зерттеу.

Мақсатты жүзеге асыру барысында төмендегідей міндеттерді шешу керек:

- Орынбор, Батыс-Сібір облыстарында, Дала және Түркістан генерал-губернаторлығының территориясында болыстар құрудың принциптерін ашу.
- болыстық билеушілерді тағайындау механизмін және олардың функционалдық қызметтірін анықтау.
- болыс билеушілерінің әлеуметтік жағдайын (жалақы, зейнетақы, марапаттау және т.б.), білім деңгейін зерттеу, яғни ХІХ ғасырдағы Қазақ

даласындағы болыстардың әлеуметтік портретін жасау мен оның Ресей империясының отарлық басқару жүйесіндегі орнын айқындау.

- болыс билеушілерінің сайлау алды билікке күресі арқылы қазақ көшпелі қоғамының өміріндегі болыстық съездердің рөлін және ХІХ ғасырдағы қазақ қоғамында жаңадан пайда болған паракорлық пен параға сатып алу сынды т.б. әлеуметтік құбылыстарды анықтау.

- болыстық билеушілердің жергілікті халықпен және аймақтық билеушілермен (уезд басшылары, әскери губернатор, генерал-губернатор және т.б.) өзара күрделі қарым-қатынас спекторын белгілеу, сонымен қатар, болыстық билеушілердің ресейлік билікті қабылдауы мен олардың қызметтерін ресей шенеуніктерінің бағалауы.

Зерттеу жұмысының хронологиялық шеңбері мен географиялық аясы.

Зерттеу жұмысының хронологиялық шегі 1867/68ж., Ресей империясымен Қазақ даласында әкімшілік бірегейлендіру процесі басталған кезі мен Торғай, Орал, Семей, Жетісу, Сырдария территориясында болыстық басқару жүйесінің енгізілуі болып алынады. Шамамен елу жылға жуық уақыт аралығында (1867-1917 жж.) қазақ даласындағы маңызды тұлғалар ретіндегі болыстық билеушілер рөлі өзгеріп отырды. ХХ ғасырдың бас кезінде болыстардың екі-үш ұрпағы төменгі әкімшілік деңгейінде болыстар мен болыстық билеушілерге кандидат болған болыстар династиясы қалыптаса бастады. Дала генерал-губернаторлығында енгізілген соңғы реформаға (1902ж.) сәйкес, болыстық билеушілер уезд басшысына емес шаруа басшысына бағынышты болды.

Диссертацияның теориялық-методологиялық негізі.

Зерттеудің методологиялық негізін тарих ғылымының принциптері – тарихилық және объективтілік принципі құрады. Тарихи таным құрылымында тарихилық фундаменталды мағына береді. Ол танымның түбегейлі ерекшеліктерін білдіріп, оқиға дерегі мен оның өзара дамуын және байланысуын, тарихи құбылыстың қарастыруын болжайды. Болыстардың құрылу механизмін талдау үшін тарихилық принципі өте маңызды, себебі олардың территориялық құрылымын, өзгерістерін, империялық билік ықпалынан болған әкімшілік-территориялық қайта құру үдерісі барысында даму мен жаңа жағдайға өтуін бақылауға мүмкін болады. Объективтілік принципі осы тақырып бойынша объективті талдау мен фактілерге объективті баға беруге бағытталған. Осы арқылы ғылымның маңызды талабы болып табылатын шынайы білімге жетуді қамтамасыз етті.

Сондай-ақ, болыстық билеушілер есімдерін қалпына келтіру кезінде (просопографиялық, биографиялық және т.т) пәнаралық әдістер пайдаланылды. Диссертацияда америкалық зерттеуші Фред Рингстің еңбегінде келтірілген «призмалық» концепция пайдаланылды. Оның пікірінше, мемлекет саналы түрде жергілікті қоғамның дәстүрлі институтын бұзып, орнына жаңа дәстүрлі қоғамның әлеуметтік-экономикалық өмірін модернизациялау мақсатына жауап беретін қоғам құрып отырған. Бұл модель Ресей империясының ұлттық шекараларына да таралған. Бұған

дәлел, XIX ғасырдың екінші жартысындағы Қазақ даласындағы әкімшілік қайта құрылым-губерния-уезд-болыс.

Тақырыптың зерттелу деңгейі.

Қазақ даласындағы болыстық билеушілер институты заманауи тарих әдебиеттерінде кешенді түрде зерттеліп жазылмаған. Революцияға дейінгі тарихи әдебиеттерде басқарудың төменгі сатысының өкілдері ретінде болыстық билеушілер мен болыстардың әлеуметтік-экономикалық дамуына арналған зерттеулер XIX ғасырдың екінші жартысында ғана пайда болған. Революцияға дейінгі зерттеулердің ішінде А.К. Гейнстің жұмысына мән берген жөн болады. Біз үшін оның Батыс-Сібір генерал-губернаторлығы территориясындағы болыстық жүйеге қатысты зерттеулері маңызды. Ол «рулардың өз территориялық шекарасынан өтіп кетпейтініне, әр болыстың (Сперанский ережесі бойынша) көп жағдайда бірдей рулардан құрылған ауылдардан тұратынына және әр рудың жайлау мен қыстау территориясы олардың территориялық меншігінен аспайтынына» мән берді. 1865 ж. дала комиссиясының құрамында бола тұра, болыстық жүйенің Түркістан генерал-губернаторлығы территориясында таралу қажеттілігі туралы өз ойын жазды: «.....әкімшілік мақсаттағы пікірді қабылдай отырып, қазақтардың ауыл мен болыстарға бөлінген Батыс Сібірдің бөлімшелері Ресейдің ауылдық және болыстық қауымдарында қолданылады».

Комиссия Түркістан генерал-губернаторлығында болыстар мен ауылдарды құру қазақтарды басқару үшін пайдалы деп таныды, оған қоса, қазақтардың барлығы «.....түсінік бойынша және өмір сүру салты бойынша бір-бірімен ұқсас келіп, демек, Сібірде болыстарға бөлу оң нәтиже бергенін ескерсек, бұл жерде де көңілге қонымсыз жағдайлар орын алады деп қауіптенуге негіз жоқ». Өз түсінігін А.К. Гейнс «Объяснительная записка к положению и штатам военно-народного управления Семиреченской и Сыр-Дарьинской областей» жұмысында жазды.

XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы келесі жарияланған басылымдар Ресей империясының болыстық басқарушыларының міндеттері және енгізілетін заңнамалық нормаларды түсіндіру қажеттілігі бойынша түсіндірме басшылықтан тұрады. Атап айтқанда, бұл В. А. Чижовтың, Н. П. Дружининнің, А. Боровиковский еңбектерінде. Ерекше қызығушылыққа Омбы уезінің 2-ші учаскесінің шаруа бастығы М. Д. Яковлев құрастырған «Ақмола, Семей, Орал және Торғай облыстарының шетелдік басқармасының ауылдық старшиналарына, болыстық басқарушылары мен халық төрешілеріне арналған анықтамалық кітапша» лайық. Кітапқа дала жағдайы, шаруалар туралы жалпы ережелер және т.б. мәліметтер енгізілген.

Жекелеген болыстардың дамуының табиғи-географиялық жағдайларын зерттеу даланың солтүстік аймақтарына орыс шаруаларының қоныс аударушылық қозғалысының дамуына, XX ғасырдың басындағы Ресей Үкіметінің аграрлық саясатының жандануына байланысты басталды. Үкімет қабылдаған зерттеулерге Даланы ғылыми және шаруашылық зерттеу үшін экспедицияларды жатқызуға болады. 1896-1902 жылдары Ф. А. Щербинаның экспедициясы ұйымдастырылды. Экспедицияның міндеті көшпелі және

жартылай көшпелі шаруашылықтарға қажетті жер көлемін анықтау және қоныс аудару қорына алып қою мөлшерін анықтау болды. Бұл жұмыс қазіргі зерттеушіге нақты материал беретін құнды тарихнама көзі болып табылады. Торғай, Орал, Ақмола және Семей облыстарының уездері бойынша болыстар, ауылдар туралы құнды мәліметтер тектері, кибиток, мал саны, көшпелі уақыты мен орны көрсетілген.

Торғай облысы болыстарының, атап айтқанда Торғай уезінің Наурызым болысының, Ырғыз уезінің Бақсай болысының, Ақтөбе және Қостанай уездерінің болыстары дамуының табиғи-тарихи жағдайларын ашатын жұмыстар циклі шығарылды. Бұл жұмыстарда Торғай облысының уездерінің жеке болыстар бөлігінде географиялық ландшафты берілген. Бұл жұмыстар Торғай-Орал қоныс аудару қоры арқылы шығарылды.

Өзін-өзі басқару органдарының қалыптасуы мен дамуын зерттеуге арналған революцияға дейінгі арнайы зерттеулер, атап айтқанда Жетісу және Сырдария облыстарында болыстық институт бойынша жоқ, дегенмен революцияға дейінгі тарихнама осы аймақты зерттеуге арналған жұмыстарды да қамтиды. 1871-1872 жылдары Ресей империясында көп томдық "Түркістан альбомы" шығарылды. Альбом төрт бөлікке ие болды: археологиялық бөлім (2 том), этнографиялық бөлім (2 том), кәсіпшілік және тарихи бөліктер Түркістан губернаторының бірінші генерал-губернаторы К. П. фон Кауфманның өкімі бойынша және Ресей этнографы мен зерттеушісі А. Л. Куннің жетекшілігімен шығарылды. 1872 жылы Мәскеудегі Бүкілресейлік политехникалық көрмеде А. Федченконың төрағалығымен Түркістан бөлімінің арнайы комиссиясы құрылды. Оның жетекшілігімен үш томдық "Русский Туркестан" жинағы жарық көрді. Кітапта Жетісу және Сырдария облыстары уездерінің тұрғындары туралы "Түркістан өлкесінің кеңістігі мен халқы" бөлімінде құнды статистикалық мәліметтер берілген.

Түркістан генерал-губернаторлығының халық қоныстануы және әкімшілік құрылымы туралы ақпаратты 1885 жылы Санкт-Петербургда Бас штабтың әскери-ғылыми комитеті шығарған «Проекта всеподданнейшего отчета генерал-губернатора К.П. фон Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства» от 7 ноября 1867 г. – 25 марта 1881 г.» алуға болады. Бұл кең ауқымды еңбек генерал – губернатордың кеңсе басшысының бұрынғы көмекшісі, титулярлық кеңесшісі, П. Хомутовпен құрастырылған. Түркістан өлкесіндегі әкімшілік және статистикалық материалдардың алғашқы ресми жинағы ретінде өңіріміздің көптеген аспектілерін зерттеу үшін өте пайдалы еңбек болып табылады.

П. П. Румянцев «Киргизский народ в прошлом и настоящем» жұмысында Жетісу және Сырдария облыстары болыстық институтының жекелеген аспектілерін, Азияда Ресейдің Дала облыстарын құру мәселесін, қазақ халқы үшін: көшпелі, отырықшы-мал шаруашылығы және отырықшы-егіншілік нормалары ашты. Кітаптың 3-ші бөлімінде 1822-1891 жж. аралығындағы қазақтардың жалпы тарихы көрсетілген. Соңғы бөлімде қазақ

шаруашылықтары мен олардың экономикалық топтары талданады. Н.С. Лыкошин жұмысы да қызығушылық танытуға тұратын еңбек қатарына кіреді. Ол Түркістан генерал-губернаторлығында уездің бастығы бола отырып, қазақ болыстық басқарушылардың қызметін жақсы білген, өзінің "Полжизни в Туркестане. Очерки быта туземного населения» болыстық басқару жүйесі сипаттамасының бірнеше бөлім арнаған.

Осылайша, революцияға дейінгі әдебиетте болыстық әкімшілік жүйені ұйымдастыру мәселесі бойынша арнайы зерттеулер жоқ болғанымен, жеке фрагменттер мен нормативтік құжаттар ұсынылған.

Кеңес заманындағы тарихи ғылымда зерттеу негізінен экспансионизм мәселесі төңірегінде шоғырланды: қосылу және жаулап алу. Осы тарихнамалық жағдайға сүйене отырып, зерттеудің басты орны Даланың аграрлық отарлануын зерттеуге бөлінген. Бірақ бұл жұмыстарда болыс құру принциптері мен болысшылардың қазақ көшпенді қоғамының өмірінде рөлі тіпті айтылмайды.

Кеңес тарихнамасында Ресей империясының аумағында болыстық басқаруды ұйымдастыру мәселесі XX ғасырдың ортасында қызығушылық тудырды. А. В. Бондаревскийдің, М. Б. Шейнфельдтың зерттеулерін атап өткен жөн.

Қазақ даласының аумағында болыстық басқару институтын қалыптастыру және болыстық әкімшілік жүйені ұйымдастыру туралы алғашқы мәселенің бірі С. З. Зиманов көтереді. Ол 1822 жылдың реформасы контекстінде болыстық жүйені зерттеді. Оның көзқарастарының құндылығы Сібір ведомствосы қазақтарының сыртқы округтерінің құрамында болыстарды ұйымдастыру мәселесі бойынша басты мәселелерді қою болып табылады. Ол Орта жүз қазақтарының қысқы жайылымдары ауданында әкімшілік құрылым ретінде болысты құруға назар аударды.

Егер С.З. Зиманов XVIII - XIX ғ. бірінші жартысында жергілікті әкімшіліктің жаңа әкімшілік органдарының мәнін қараған болса, онда Қ. А. Жиренчин, Б. Абдрахманова XIX ғ. екінші жартысындағы кезеңді қарады. Сонымен қатар, бұл жұмыстарда болыс, далада болыс басқару фактісі ғана анықталды, ал оның қазақ қоғамының әлеуметтік-мәдени өміріндегі рөлі қарастырылмады.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақтардың рулық - тайпалық құрамы мен қоныстануы туралы мәселені Қазақстанның тарих ғылымына белгілі ғалымдар В. В. Востров, М. С. Мұқанов зерттейді. Атап айтқанда, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ тайпалары мен руларының болыстар, уездер мен облыстардың құрамына қоныстануы туралы мәліметтер қызығушылық тудырады.

Қазіргі зерттеулерде XIX – XX ғғ. басындағы Ресей империясындағы болыстық басқару жүйесі мен болыстық институттарды ұйымдастыру мәселесі кеңінен ұсынылған. Қазіргі заманғы зерттеулердегі осы проблематиканың аймақтық зерттеулері туралы айтуға болады, атап айтқанда Оңтүстік Орал мен Орал материалдары бойынша жергілікті басқару мәселелері А. А. Ломцов, Ю. А. Зайцева диссертациялық зерттеулерде

қаралды. Дала облыстарында болыстық және болыстық әкімшілік жүйе институтының қызмет ету ерекшеліктері Р. М. Ибрагимова, Е. В. Безвиконная, Н. Г. Суворов сияқты ресейлік ғалымдардың зерттеулерінде қарастырылған. Авторлар XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы жергілікті басқару аумағында Дала облыстарының әр түрлі аспектілерін және ұйымдастыру ерекшелігін зерттейді.

Сібір татарлары, бурят, қырғыздарда болыстық жүйені ұйымдастыру ерекшелігіне салыстырмалы талдау жасау жоспарында Г. Т. Бакиеваның, Б. Жалсанова, А. Маматованың мақалалары қызықты. Мұрағат материалдары негізінде авторлар болыстық жиын мен Басқарманың қызметіне, сондай-ақ болыстық лауазымды тұлғалардың құқықтары мен міндеттеріне, XIX ғ. жергілікті өзін-өзі басқару органдарында лауазымды тұлғаларды материалдық және моральдық көтермелеу жүйесінің ерекшеліктеріне талдау жасады. Олар көрсетілген кезеңде болыстық басқарулар ұйымдастырушылық безендіруді алғандығына және Сібір татарларында қауымдардың өзін-өзі басқару органдары мен болыстық басқаруға ие болғанына, бурят орыс шаруаларымен теңестірілгеніне назар аударды.

Қазіргі қазақстандық тарих ғылымында болыстық институтты және болыстық басқару жүйесін ұйымдастыру ерекшеліктерін зерттеу мәселесі өз өзектілігін салыстырмалы түрде жақында ғана алды. Бұл жерде революцияға дейінгі Қазақстанның аймақтары мен облыстары бөлінісі бойынша зерттеу туралы сөз болып отыр. Түркістан генерал-губернаториясындағы болыстық басқару жүйесінің ерекшеліктері бойынша С. С. Сайфулмаликова, Г. К. Калиева ғылыми еңбектерін, Г. Т. Мусабалина, Т. Т. Далаева Батыс-Сібір ведомствосы, Семей облысы қазақтарының материалдарында, Г. С. Султанғалиева Қазақстанның батыс аймағының құжаттарында XIX-XX ғғ.басындағы қазақ көшпелі қоғамының аумақтық –әкімшілік құрылымын трансформациялау үдерісі көрсетілген еңбектерін атап өту керек.

XIX ғ.қазақтардың дәстүрлі билік институттарының эволюциясы мәселесін Ж. М. Жампеисова әзірлейді.

Басқару және билік мәселесі Батыс тарихнамасында жеткілікті түрде әзірленген. Марк Раев XIX ғ. Ресей империясының әкімшілігін үш деңгейге бөлді: ұсақ тістеу, сыбайлас жемқорлық және төменгі деңгейде озбырлық; орта есеппен – "елдің қажеттіліктері мен проблемаларына жауап беруге" ұмтылған шенеуніктердің құзыреттілігі; жоғары деңгейде - өзін-өзі ұстап тұрған абсолюттік, жеке (дәстүрлі) байланыстардың үстемдігі. Ресейлік емес халықтар өкілдерінің мемлекеттік қызметке инкорпорациясы империялық Ресейдің ұлттық саясаты контекстінде неміс ғалымы Андреас Каппелердің зерттеуінде ұсынылған. Бірқатар шетелдік ғалымдар ресейлік империялық үстемдіктің ұлттық шеттердің жергілікті қоғамдарының өміріне әсерін зерттеуге бағытталған зерттеулер жүргізеді: империялық мемлекеттің белгіленген тәртіптері басқарудың дәстүрлі жүйесінің өзгеруіне және оның өзгеруіне қалай ықпал етті және жергілікті қоғам өздерін, өз қауымдастықтарын және басқа халықтармен, орыс билігімен және т. б. өз қарым-қатынасын қалай қабылдады. Бұл контексте башқұрт қоғамының

мысалында рудан аумақтық ұйымға көшуді, башқұрт шендерінің пайда болуын ашқан американдық тарихшының Чарльз Стейнведел жұмысы қызығушылық тудырады, бұл башқұрт әлеуметтік және әкімшілік ұйымының қалыптасуына ықпал етті. Американдық тарихшы В. Мартин орыс құқығы контексінде көшпелілердің сот дәстүрлерінің өзгеруін, олардың сот тәжірибелерінің жаңа жағдайларға өзгеруін қарастырды. Ол Орта жүз аумағында болыстық жүйені құру бойынша қызықты материалдар берді.

Диссертациялық жұмыстың деректік негізі.

XIX – XX ғ.басындағы қазақ даласындағы болыстар институтының қалыптасуы мен жұмыс істеу тарихын зерттеудің деректік базасын мұрағат құжаттары мен жарияланған материалдар құрайды.

Жұмысты жазу барысында Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатының төмендегі қорларындағы деректер зерттеуімізге арқау болды: 25 –Торғай облыстық басқармасы, 318- Торғай облыстық статистикалық комитеті, 369- Ақмола облыстық басқармасы, 370 – Орал облыстық басқармасы, 700- Орал облыстық статистикалық комитеті, 374 – Сібір қырғыздарының шекаралық басқармасы, 338 - Омбы облыстық басқармасы, 375 - Аман-Қарағай сыртқы округтік приказы, 388 – Атбасар сыртқы округтік приказы, 348 - Баян-Ауыл округтік приказы, 744 – Ақмола сыртқы округтік приказы сібір қырғыздарының облыстық басқармасы, 347 - Қарқара сыртқы округтік приказы, 119 - Сырдария облысы, Түркістан қаласы, Ішкі істер министрлігінің Түркістан уезі басқармасы, 432 - Сырдария облысы, Ташкент округі 3 – участкенің Халықаралық соты, Әулие – Ата уезі, 433 - Сырдария облысы, Ташкент округі 2 – участкенің Халықаралық соты, Әулие – Ата уезі, 232 - Ішкі істер министірлігі Перовскі уезінің басқармасы, 291 - Сырдария облысы, Перовскі уезі, Ташкент округінің 2 – участкесінің Халықаралық соты, 267 –Сырдария облысы, Ішкі істер министрлігінің Қазалы уезі басқармасы, 44 – Жетісу облыстық басқарма әскери министрлікжәне т.б.

Сонымен қатар Ресей мемлекеттік тарихи мұрағатының қорлары зерттелді: 1396 – сенатор К. К. Паленнің ревизиясы, 1264 – бірінші Сібір комитеті, 398 – ДСМ Егіншілік департаменті, 1291 – ИМ жер бөлімі, 1290 – орталық статистикалық комитет, 1276 – Министрлер Кеңесі 1905 – 1917жж., 1284 –ИМ жалпы істер департаменті, 1282 – ішкі істер Министрінің Кеңесі және жарияланған көздер: болыстар мен болыстық басқарушылар (XIX-XXғ.).

Табылған құжаттар XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Қазақстан аумағында болыстық басқару жүйесін қалыптастыру мәселелерін зерттеу үшін негіз болды: болыстарды ұйымдастырудың негізгі принциптері, географиялық орналасуы, олардың ру-тайпалық құрамы, аумақ пен халық құрамының өзгеру динамикасы; болыстық басқарушылардың әлеуметтік мәртебесінің сипаттамасы, олардың функционалдық міндеттерін анықтау, жергілікті басқару деңгейінде әкімшілік лауазымдарды атқару құқығына ие болған көшпенділер ортасынан

кандидатураны таңдау ережелерімен үйлескен болыстық басқарушы лауазымына тағайындау механизмінің ерекшеліктері.

Дереккөздердің келесі тобы-жер пайдалану және мал саны, қазақ халқының кәсіпшілігі мен сабақтары туралы ақпаратты қамтитын жарияланған құжаттар мен материалдар. Бірінші кезекте Ф. А. Щербинаның (1896-1901жж.) үш облыстың 12 уезді бойынша: Ақмола, Семей және Торғай экспедициясының материалдары. Экспедицияның негізгі зерттеу нысаны-тиісті болыстарға кірген ауылдар, қазақ қауымдарының қоныс аудару бағыттары. 1904-1910 жылдары қоныс аудару басқармасының бастамасымен Торғай облысы уездерінің болыстарын қайта зерттеу басталды. Зерттеу нәтижелері «Материалах по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные Статистической партией Тургайско-Уральского переселенческого района» жарияланды, сонымен бірге Ырғыз, Темір, Ақтөбе уездам бойынша жеке томдар шықты. 1914 жылы жерге орналастыру және егіншілік бас басқармасы көші-қон басқармасының қызметін анықтайтын қазақ және орыс болыстарының санын салыстырмалы түрде көрсететін "Азиатская Россия" жұмысын басып шығарды.

Дереккөздердің келесі тобын заңнамалық құжаттар (Жетісу және Сырдария облыстарындағы басқару туралы Уақытша Ереже (1867), Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлығының дала облыстарындағы басқару туралы Уақытша ереже (1868), Түркістан өлкесін басқару туралы ереже (1886), Ақмола, Семей, Жетісу, Орал ЖӘНЕ ТОРҒАЙ ОБЛЫСТАРЫН БАСҚАРУ ТУРАЛЫ ЕРЕЖЕ (1891) құрады, олар бойынша болыстық басқару мәртебесі бойынша нормативтік құжаттардың эволюциясын қадағалауға болады (сұлтаннан құрметті орденге дейін), олардың қызмет ету мерзімі, олардың марапаттау жүйесі, материалдық қамтамасыз ету (шағымдану және зейнетақы), сайлау тетігі және т. б.

Басқарудың болыстық жүйесі туралы материалдарды жинаудың маңызды көзі ХІХ ғ.соңы мен ХХ ғ. басындағы мерзімді басылым болып табылады, атап айтқанда «Тургайская газета», «Киргизская Степная газета», «Тургайские областные ведомости» газеттері ақпараттық сипаттағы мақалалар қамтылған, сол немесе өзге болысты жаңа лауазымға тағайындау және т. б. туралы оқиғалар хроникасы және хат - хабарлар берілген, ол зерттелетін кезеңнің атмосферасы туралы, жергілікті әкімшілік саясатының тәсілдері мен әдістері туралы түсінік беруге мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы:

- Орынбор, Батыс-Сібір, Түркістан және Дала генерал-губернаторлығы ХІХ-ХХ ғғ. екінші жартысындағы болыстар мен Болыстық басқарушылардың есімдерінің тізімі жасалды;

- Ресей империясы қызметіндегі болыстық басқарушының әлеуметтік жағдайы туралы (болыстық үйлердің құрылысы, бағалы сыйлықтармен марапаттау, медальдар, ордендер, әскери және азаматтық шендер, жалақы және зейнетақы) материалдар жүйелендірілген;

- жергілікті билік өкілдері ретінде болыстық басқарушыларды тағайындау тетігі және қазақ көшпелі қоғамының өміріндегі болыстық съездердің рөлі анықталды;

- болыс басқарушылары мен өңірлік әкімшіліктің (әскери губернаторлар, уездік, шаруа бастықтарының) өзара іс-қимылының ерекшеліктері ашылды;

- халық ауыз әдебиеті призмасы арқылы қазақ халқының болыстық басқарушылардың қызметін қабылдау ерекшеліктері көрсетілген;

Жұмыстың ғылыми және қолданбалық маңызы.

Диссертациялық зерттеудің ғылыми және практикалық құндылығы айқын.

Отандық тарих ғылымға Болыстық басқарушылардың жаңа есімдері енгізілді. Диссертация нәтижелері XIX ғ. әлеуметтік стратификация туралы біздің түсінігімізді байытуға ықпал етеді, болыстық басқарушыны сайлау сияқты құбылыстың тарихи сабақтастығын және қазіргі кезеңде басқарудың төменгі құрылымындағы (аудандық ауыл әкімдері) сайлау жүйесінің келешегі мен бағыттарын анықтайды.

Диссертациялық жұмыстың ғылыми нәтижелері мемлекеттік басқару жүйесінің дамуына әсер етеді.

Жұмыстың негізгі ережелері Қазақстанның тарихы мен мәдениеті бойынша жалпылама жұмыстарды жазу кезінде қолданылуы мүмкін.

Қорғауға ұсынылған тұжырымдар:

- Жүйелі әдіспен Ресей империясының әртүрлі өңірлеріндегі (Сібір, Оңтүстік Орал) билік пайдаланатын "болыстық" терминіне талдау жүргізілді, бұл орыс ауылы мен көшпенді қоғамдардағы "болыстық" терминін түсіндіруде ерекше басқару жүйесі және басқару қызметін ұйымдастыру ретінде маңызды айырмашылықтарды ашуға мүмкіндік берді.

- XIX ғ. аралығында болыстық билеушіні сайлау принциптері және олардың қызмет ету мерзімдері өзгерді. Егер XIX ғ. 20-шы жылдары болыстың тек Сұлтан болғаны маңызды болса, XIX ғ. 60-шы жылдардың аяғында аймақтық әкімшілік болыстың басқарушысының артықшылықты сословияға (сұлтандарға) қатыстылығы оған даладағы ықпалды тұлға және Ресей үкіметі саясатының жолсерігі болуға мүмкіндік бермейтінін түсінді.

- Құрметті қазақтарды болыстық қызметке жіберу туралы жаңа бастамалар анықталды. Басқарудың практикалық тәжірибесі Ресей әкімшілігіне алдағы уақытта болыстың белгілі бір уақыттан 3 жылға дейін (1868-ден) лауазымында болу мерзімін, міндеттерін реттеуге мүмкіндік берді. Бірте-бірте болыстық басқарудың іс жүргізу құжаттамасы де регламенті анықталып белгіленді.

- Жетісу және Сырдария облыстарын басқару туралы ереже (1867 ж.), Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару туралы Уақытша ереже (1868 ж.) негізінде болыстық басқарушыларды сайлау тәртібі (1891 ж.) қарастырылды. Съездердің материалдары Ресей сайлау жүйесінің атрибуттарының қазақ көшпелі қоғамына енуін, елуліктерді анықтауға,

үкімдер жасауды және облыстардың уезд басшылары мен әскери губернаторларының және т. б. рөлін ашады).

- Болыстық басқарушылардың қоғамдық басқару органдары ретінде өңірлік билік өкілдерімен (уезд басшылары, әскери губернаторлар және т.б.) өзара іс-қимылына талдау жүргізілді.

-1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстағы Қазақ даласындағы негізгі тұлғалар ретінде Болыстық басқарушылардың рөлі анықталды, өйткені олар қазақ жеріндегі орыс билігінің өкілдері ретінде тыл жұмыстарына жұмылдырылған адамдардың тізімдерін ұсынды. 1868 жылдан бастап метрикалық кітаптарды жүргізу Орынбор мұсылмандық рухани ұйымынан азаматтық басқармаға берілді.

Зерттеу жұмысының сыннан өтуі. Диссертация тақырыбы бойынша жарияланған мақалалар саны – 12. Диссертацияның мазмұнын ашатын тақырыптарға сәйкес зерттеу жұмыстары барысында алынған ғылыми нәтижелер жоспарлы түрде республикалық және шетелдік ғылыми басылымдарда жарияланды. ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті бекіткен отандық ғылыми журналдарда 4 мақала жарияланды; сондай-ақ, халықаралық конференциялардың материалдарында 7 ғылыми мақала, "Web of Science" және "Scopus" халықаралық дереккөздік базасының құрамына кіретін "Bylye Gody" журналында 1 мақала жарияланды.

Диссертацияның құрылымы. Диссертациялық жұмыс белгілер мен қысқартулар тізімінен, кіріспеден, төрт тараудан, тараулар параграфынан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен, қосымшадан тұрады.